

D/13.967

Kandidátusi értekezés tézisei

Hatalom, alku, alkalmazkodás

— A nyereségérdekeltség gazdaságtana —

írta: Ábel István

Budapest, 1989

1. A KUTATÁS CÉLJA ÉS MÓDSZERE

A címben szereplő három szó — *hatalom, alku, alkalmazkodás* — magára valamit is adó kvantitatív közgazdasági értekezésbe nem illik bele. Sokan le akartak beszélni erről a címről. Mégis ennél maradtam, mert a vállalati döntések leírása három fázisának kulcsfogalmai éppen ezek, melyek a magyar gazdaság reform utáni időszakában kiteljesedő gazdálkodási viszonyok megértéséhez nyitnak utat. A döntésekben testet öltő vállalati viselkedés leírása nálam a rendszer motivációs viszonyainak elemzését, a *nyereségérdekeltség gazdaságtanának* felépítését jelenti.

Ehhez mindenekelőtt szükségem van a döntéshozó helyzetének meghatározására, hatalmának, erőpozíciójának megragadására. A hatalom döntést befolyásoló szerepe nem érvényesült jelentőségének megfelelő súllyal a közgazdaságtanban. Az árdöntések hagyományos elméleteinek áttekintésével szemléltetem ezt a *Hatalom* című részben.

A *gazdasági hatalom* itt szereplő értelmezése és a monopólium mikroökonómiája között a sokféle párhuzam ellenére alapvető a különbség. A monopóliumot hagyományosan a kínálat visszafogásán keresztül áremelést kényszerítő vállalatként értelmezik. A gazdasági hatalom azonban ennél jóval tágabb fogalmat jelöl, magába foglalja a döntés befolyásolásnak mindennemű lehetőségét.

A gazdasági hatalommal rendelkező vállalat például q kínálat növelésével párosuló áremelésre is képes lehet. Az ilyen döntések leírására azonban már szükség mutatkozik a mikroökonómia *ár-mennyiség* kétdimenziós világa, szükség van egy *harmadik dimenzióra* is. E harmadik dimenzió a *gazdasági hatalom*. Bevezetése azonban a leírást elvileg is alapvetően megváltoztatja. A monopolista csak a korábbi két dimenzióban mutatkozott különleges, majdnem a piacon kívüli képződménynek, a piac ellenpólusának.

A döntések elemzéséhez a jelzett három dimenzióban nincs szükség a döntéshozó gazdasági egységek efféle mesterkéltné megkülönböztetésére. Mindegyik egység jellemzéséhez hozzátartozik mindhárom dimenzió, úgy mint a gázok esetében a hőmérséklet, a nyomás és a térfogat. Mindegyik *piacon* működik és e működésének alapvető és elválaszthatatlan velejárója a *verseny*. Más

kérdés, hogy e verseny döntést befolyásoló szerepe hogyan jut érvényre az alkalmazkodási folyamatokban. Munkám célja éppen az, hogy az alkalmazkodási folyamatokat ebből kiindulva mutassam be. A szemléleti eltérés tehát abban rejlik, hogy szakítok a verseny és a monopólium szembeállításával. Fizikai analógiával élve a verseny tehát nem a *tökéletes* gáz absztrakciójának felel meg. A verseny inkább mint a térfogat jelenik itt meg, mely *minden* gáznak *egyik* jellemzője. Úgy vélem, a verseny minden piacnak elválaszthatatlan jellemzője, bár az egyes piacok között nagy különbségek vannak a verseny megjelenési módja és mértéke vonatkozásában.

E szemléletnek sok egyéb mellett mindennapjaink problémáira vonatkozóan is lényeges következményei vannak. A gyakran hangoztatott *piacosság* jelszava, mint problémáink megoldásának kulcsa, itt teljes mértékben értelmét veszti. A piac, mint a verseny szinonim fogalma ugyanis mindenféle tranzakciónak éppúgy jellemzője, mint a térfogat a gáznak. Jellemzője, de nem *mértéke*. A döntések és az alkalmazkodási folyamatok megváltoztatásához ennél pontosabban, mértékekben is gondolkodva juthatunk csak el. És annak megváltoztatására kell összpontosítanunk, ami a döntést *mindenkor* befolyásolja. Ez pedig a gazdasági hatalom. Persze elismerem, hogy a reformközgazdászok mindig is erre gondolnak, amikor a piacról beszélnek. Nem ellenük szól a pontosítás vágya, de nem is pusztán átcimkézése gondolatainknak az, amit itt a *nyereségérdekeltség gazdaságtanának* neveztem el.

Az *Alku* fejezetben kifejtettek némi leegyszerűsítéssel akár a magyar reformgondolkodás elméletének matematikai leírásaként is felfogható. Az ebben a részben előforduló nem kevés türelmet igénylő formális kifejtés nehézségeit azért érdemes vállalnunk, mert közelebb jutunk ahhoz a célhoz, hogy a konkrét folyamatokat a ténylegesen alkalmazott szabályozóelemek közegében és mértékeivel ragadjuk meg. Itt azonban óvatosan kell bánnunk a következtetések megfogalmazásával. A csúsztatás ellenkezőjébe fordíthatja a szándékolt mondanivalót. *John P. Boninnal* (Wesleyan University) éppen csak megkezdett közös kutatás döböntett rá arra, hogy e tárgyban megjelent korábbi cikkeimmel szemben megnyilvánuló ellenszenv nem a matematikai formalizmusnak, hanem a szándék félreértésének következménye. Itt ugyanis a szándék a ténylegesen működő rendszer mozgatórugóinak leírása — a vállalati viselkedés indirekt gazdaságirányítási rendszerben kialakuló összefüggéseinek, az elvonási és támogatási csatornák szövevényében *torzított* (az általam használt fogalmazásban: *korrigált*) nyereségérdekeltségnek az elemzése volt. Olyan képhez jutok így, mely *érthetővé* teszi a hetvenes és a nyolcvanas években alkalmazott — elméletileg hibás — szabályozási beavatkozásokat, szinte már az indokoltágukat mutatja ki. Ez a szabályozórendszer kritikussai számára elfogadhatatlan nézőpont. Csak hogy különbséget kellene tennünk két dolog között.

A kincstári színezetű apológia és a megvalósuló valóság kialakulása hátterében ható mozgatóerők leírása nem keverendő össze. E leírás ugyanis csak akkor éri el célját, ha valóban kimutatja, hogy milyen törvényszerűségeken keresztül vezetett az út a jó szándékú változtatástól annak kiábrándító, járulékos következményekkel terhes eredményéig.

Ennek során a nyereségérdekeltség korrekcióiról kell beszélnünk, úgy a-hogyan az a vállalati viselkedést meghatározó összefüggésekben megjelent. Ugyanakkor szűklátókörű visszaélés a leíró elmélettel szemben ha azon képességét, hogy megvilágítja a kialakuló helyzet törvényszerűségét vizsgáljára fordítjuk, és érvként használjuk fel a követett gazdaságpolitika védelmére. A leíró elmélet akkor hatásos, ha a gazdaságpolitikai mozgástérnek a ténylegesen érvényesülő hatalmi viszonyok között feltételezett kereteiből indul ki, mert csak ebből vezethető le a folyamat mozgásának magyarázata. Az institutionális adottság feltárása adja meg ehhez a kulcsot. A tényleges hatalmi viszonyok, valamint a változtatási keretokről alkotott feltevések *minősítése* azonban teljességgel kívül esik a leíró elméleten. A korrigált nyereségérdekeltség itt kifejtett elmélete tehát nem határozza meg azt, hogy miként kellene korrigálni a nyereségérdekeltséget ahhoz, hogy az adott hatalmi viszonyok keretei között a vállalati viselkedés diszfunkcióit (az „indokolatlan” áremelést, a pazarlást, a költségelhárítást, az inputok halmozását stb.) mérsékeljük. Ezzel szemben arra ad egyfajta magyarázatot, hogy a diszfunkciók mérséklésére tett törekvés — a hatalmi viszonyok érintetlenül hagyása vagy mérsékelt módosulása közepette — hogyan jelenik meg a jövedelemszabályozás változásaiban. Továbbá arra a *végső* következtetésre lyukad ki, hogy a hatalmi viszonyok megváltoztatása nélkül a diszfunkciók csak átalakulnak, áttételeződnek, de meg nem szűnnek. Tény, hogy szegényes útmutatást ad ez a megközelítés abban, hogy gazdaságpolitikai programként miként kellene megfogalmazni a hatalmi viszonyok megváltoztatását. A megváltoztatás azonban feltételezi a megváltoztatandó hátrányos hatásainak világossá tételét. Ennek felméréséhez pedig gazdaságtani eszköztárunk bővítésére is szükség van. Érzésem szerint mindenekelőtt azzal kapcsolatban kellene módszertanilag is előbbre lépni, ami a gazdasági hatalom megjelenése és érvényesítése szempontjából minden helyzetben döntő szerepet játszik. Ez pedig az információ, pontosabban a döntési helyzet megítélésével kapcsolatos információk aszimmetrikus jellege. A szabályozó (beavatkozó) és a szabályozott (cselekvő) eltérő informáltsága a gazdasági hatalom (és az azzal való visszaélés) legjellegzetesebb forrása a mai gazdaságban. Sokan úgy vélik, hogy minél kevesebbet tud az irányító hatóság, annál jobb a gazdaság aktorainak, mert nem próbálnak beleszólni dolgaikba.

A hivatal tudatlanságának óhaja a nyereségérdekeltség gazdaságtanában való járatlanság bizonyítványa. A nyereségérdekeltség gazdaságtana ugyanis

nem a beavatkozások elhatalmasodása érdekében kívánja a szabályozást valós információra és közgazdasági szakértelemre alapozott cselekvéssé változtatni. Csak a szakszerűség érvényesülése szabhat gátat a dilettáns beavatkozásoknak. Eddigi gyakorlatunk példázza, hogy a hivatal voluntarista, a tényleges gazdasági hatalommal szándékosan vagy csak tudatlansága okán nem számoló beavatkozásai nemhogy csökkentették, hanem inkább fokozták a gazdasági hatalom döntéseket alakító hatásával együttjáró társadalmi veszteségeket.

A gazdasági hatalmat azért kell a döntések leírásának középpontjába helyezni, mert minden döntés alku eredményeként jön létre és egyfajta *konszenzust* tükröz. A döntés alakításában súlyuknak megfelelően érvényesülő szempontok a megállapodás kialakításába bevont szereplők megegyezésében tükröződnek. A szabályozóalku a hatóság és a vállalat közötti kétoldalú alku. A két szereplő távolról sem képviseli a döntéseik által érintett jövedelemtulajdonosok teljes körét.

Ebből adódóan az alku eredménye is csak korlátozott értelemben és csak esetlegesen tekinthető népgazdasági szempontból is elfogadhatóan jó megoldásnak. Ebből adódó problémákat tárgyal a harmadik, *közmegegyezés* című fejezet. E rész inkább csak felvillantja és formalizálja az elemzés keretét, de a hetvenes-nyolcvanas évek magyar gazdasága nem kínál a vállalatok viselkedésével összefüggő olyan lényeges jelenséget, mely a kiterjedt értelemben vett közmegegyezésre példaként felhozható. A nyolcvanas évek elejének egyik markáns fejleménye, a külpiaci árakhoz igazodó árképzés a nyereségérdekeltség gazdaságtanában a közmegegyezési mechanizmus irányába való elmozdulást jelent, amennyiben bővíti az alkuban közvetlenül megjelenített jövedelemtulajdonosok körét. A vállalat (gazdálkodók) és a hatóság (kölségvetés) mellett megjelenik — bár passzív szerepkörben — a külső piac (külföld). De továbbra is figyelmen kívül marad a *felhasználó* vagy a végső fogyasztó. A közmegegyezés tárgyalására bevezetett *feszültségcsökkentési elvet* három gazdasági szereplőre írom fel: a hatóság, a vállalat (termelő) és a felhasználó (fogyasztó) közötti alkura. Az indirekt irányítási rendszer gazdaságában azonban a harmadik partner elsikkad, háttérben marad vagy figyelmen kívül hagyják. A felírásnál ez azt jelenti, hogy azt a döntési változót, melyben ők érdekeltek, adottnak vesszük, nem törődve azzal, hogyan alakítják ezt — ha egyáltalán alakíthatják.

A vállalat szabályozás nyolcvanas években megfigyelt változásai tehát *korlátozott* konszenzusos mechanizmusként írhatók le. Lépések történtek a több oldalú alkuk megjelenése irányába, de ebben még átütő változást, olyat, melyben a felhasználó (fogyasztó) érdekérvényesítése mechanizmus szerűen jelenhessen meg, nem tapasztaltam. Lényeges viszont az a változás, hogy a korábbi alkumechanizmusok keretein belül bizonyos változást tapasztalunk az alkuban

résztevők hatalmi pozíciójának intézményes korlátozására. A külpiachoz igazodó árképzés bevezetése ugyanis ezt jelenti. Ez a változás azonban kevés. Az alkuban változatlanul ugyanazok vesznek részt. A szabályokon történt módosítás csak időleges. A jó elgondoláson hamar kifog mindkét fél azon közös igyekezte, hogy eleve meglévő alkupozíciójukat továbbra is érvényesíteni tudják.

S így jutunk el a mába, amikor a külső piac hatalmi viszonyokat korlátozó hatását a liberalizálással igyekeznek a gazdaságpolitika életre kelteni. A harmadik fejezet végén röviden kitérek arra, hogy e modellben mi várható ennek hatására. De itt ismét óvnom kell az olvasót az elhamarkodott ítéletalkotástól. A modell ugyanis semmi olyan elemet nem tartalmaz, mely a kedvező hatásoknak a közgazdász közvéleményben elevenen élő feltételezést közvetíthetné. Ez a modell korlátja. Élesen kiütköznek viszont a hátrányok. Amennyiben ez a lépés nem a konszenzusos mechanizmus felé tett jelentős módosulás keretében megy végbe, vagyis a hazai gazdálkodók hatalomérvényesítési mechanizmusait érintetlenül hagyja, úgy a többlet exportteljesítményt jelentősen meghaladó importnövekményre számíthatunk. Ismétlem, ez nem az import liberalizálása elleni érv, hanem a konszenzusos mechanizmus irányába való elmozdulást sürgető segélykiáltás.

A konszenzusos mechanizmust a koordináció egyik fajtájaként értelmezem. Kornai Jánosnak a *bürokratikus* és *piaci koordináció* elemzése kapcsán vizsgált négy alaptípusa mellett ötödik egyenrangú *alaptípusaként* és nem azok kevert változataként írom le a konszenzusos mechanizmust.

2. AZ ELMÉLET ALKALMAZÁSAI

2.1. A vállalati alkalmazkodás jellemzői

A vállalati viselkedés az alkalmazkodásban figyelhető meg. Az értekezés első részében vizsgált problémáknak, a bemutatott elemzési keretnek empirikus megalapozást adok a második, *Alkalmazkodás* című részben. Szükségesnek tartom, hogy empirikusan is kimutassam néhány következtetés ellenőrizhetőségét. Az elmúlt tíz évben készült írásaim többsége e verifikációs törekvéshez kapcsolódik, bár e tanulmányok egymással csak laza kapcsolatban állnak.

Főképp a vállalati készletviselkedés mint a rövid távú alkalmazkodás közvetlen terepe foglalkoztatott. A hiány fogalma kulcsszerepet játszik a készletviselkedés leírásánál. A készletfolyamatok azért különösen tanulságosak a gazdaság kutatójának, mert az áralakulás és a kínálat változásában érvényesülő intézményes merevségek miatt a készletalakulás különösen érzékeny mutatója a rövidtávú alkalmazkodásnak.

A vállalati viselkedés szemszögéből azért is érdemes a készletekkel behatóbban foglalkozni, mert itt némiképp érvényesülhet a vállalati döntések autonóm oldala is. A készletalakulás az, amibe a hatásának kevésbé van beleszólása, annál több viszont az alkalmazkodást igénylő piaci változásoknak, valamint az adaptációban megnyilatkozó vállalati döntéseknek.

2.2. Egy másik alkalmazási irány: az információ gazdaságtana

Az információ - hatalom. E köznapi tény napjainkban egyre nagyobb jelentőséget nyer a közgazdaságtan elméletében is. Új paradigmáról beszélhetünk annak a felismerésnek a nyomán, hogy a valóságos piacok működését az információ gazdasági jelentőségéből kiindulva írhatjuk le. Problémáinkra a

verseny piac által kínált megoldások elvileg is elfogadhatatlanok ha az alábbi három feltétel közül valamelyik teljesül:

- a javak előállításánál externális hatásokkal kell számolnunk (közjavak, környezeti ártalmak stb.)
- a piacon monopolisztikus szervezetek is előfordulnak
- a termelők, a fogyasztók és a hatóság nem tökéletesen informáltak, az információ korlátozottan (esetleg torzítottan) áll rendelkezésükre.

Márpedig igen ritka az a valóságos piac, melyre mindhárom feltétel ne teljesülne egyszerre. Olyan meg nem is létezik, melyet ezek közül legalább egygel (általában a harmadikkal) ne lehetne kétségbevonhatatlanul vádolni.

Emiatt kapott oly nagy figyelmet a kezdetben csupán különlegesen ezoterekus megbízó – megbízott probléma, az aszimmetrikus információ problémája, hogy az ennek nyomán létrejövő új diszciplína mára paradigmaticus jelentőségűvé vált a közgazdaságtanban.

Az aszimmetrikus információ és a szabályozás összefüggései a költséghígítással kapcsolatban egy másfajta értelmezés lehetőségét kínálják.

A szabályozásból elkerülhetetlenül következő költségtorzítást nem kell feltétlenül szándékos pazarlásnak tekinteni. Ilyen módon a vállalat jövedelmet rejthet el, ami csak a hatóság szeme előtt tűnik el, de a vállalat számára nem. A jövedelemfelhasználást megkötő szabályozó elemek érzékelhető oldódásával ez az értelmezés napjainkra egyre realisabbá válik. Ezt az értelmezést alkalmazom a harmadik, *Információ* részben, ahol kizárólag a szabályozás *inflációs hatásait* elemzem. Természetesen formálisan ebben a modellben is minden olyan kérdésnek értelme lenne, melyet az *Alku* részben tárgyaltam. Hasonlóképpen a költséghígítási modellben is elemezhetőek az infláció és a szabályozás összefüggései.

3. AZ ÉRTEKEZÉS SZERKEZETE, AZ ÚJ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK FELSOROLÁSA

Az értekezés három részre tagolódik. Az első részben, a *Hatalom, alku, konszenzus* cím alatt írom le a szocialista vállalat indirekt irányítás melletti viselkedésének elméletét, melyben az alábbi kategóriák alkalmazása számít újdonságnak:

megállapodási rugalmasság

korrigált nyereségérdekeltség

a vállalati szabályozás jellemzése korlátozó szabályozásként

a költségghígítási érdekelttség kimutatása a magyar szabályozásra általánosan jellemző feltételek között

a feszültségcsökkentési elv alkalmazása

a kompetitív árképzés modellezése, matematikai elemzése

A második részben az *Alkalmazkodás* cím alatt a módosított Mills modell specifikálása és empírikus alkalmazása tekinthető újdonságnak.

A harmadik, *Információ* részben új a jövedelemszabályozási rendszer modellje és az abból származtatott eredmények gyakorlati alkalmazhatósága.

4. A KUTATÁS EREDMÉNYEINEK GYAKORLATI HASZNOSÍTÁSA

A vállalati viselkedés leírására vonatkozó eredmények hasznosítása a gazdaságelmélet és a gazdaságpolitika terén javasolható, sőt mindkét területen bizonyos fejlemények is születtek az utóbbi időben.

5. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

Ábel István (1979): Érték és gazdasági dinamika. *Sigma*, (7) 1-2. sz. pp. 1-15.

Ábel István-Riecke Werner (1980): Árfolyam, nyereségérdekeltség és külkereskedelmi hatékonyság. *Közgazdasági Szemle*, 2. sz. pp. 142-155.

Ábel István (1980): A külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzés és a vállalati nyereségérdekeltség. *Közgazdasági Szemle*, 7-8. sz. pp. 854-869.

Ábel István (1981): The Labor Saving Principle with an Application to Leontief-Type Economies. *International Economic Review*, 2. sz. pp. 377-383.

Ábel István (1985): A szocialista vállalat viselkedése indirekt gazdaságirányítási rendszerben. *Sigma*, 4. sz. pp. 241-256.

Ábel István-Cserjés László (1985.): Ellentmondások a beruházási vásárlóerő szabályozása és a vállalatoknál képződő források között. 1985. 1-2.

Ábel István-John P. Bonin (1988): Incentives and Regulation. A Descriptive Theory of the Socialist Firm Behavior. *Working Paper*, University of Economics, Budapest,

Ábel István-John P. Bonin (1989 a): Jövedelemszabályozás és infláció. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz.

Ábel István-John P. Bonin (1989): Regulatory Policy with Limited Information: An Application to Hungary. *MKKE Working Paper*, 1989/3.

Ábel István-Körösi Gábor (1985.): Az iparvállalatok termelési döntései és készletezési magatartásuk. *Sigma*, 1985. 1-2. pp. 27-37.

Ábel István-Körösi Gábor (1986.): A Mills-type model of production and inventory decisions in the Hungarian manufacturing sector, in: A. Chickán (Ed.), *Inventory in Theory and Practice*, Akadémia Kiadó and Elsevier, Amsterdam, 1986. pp. 3-11.

Ábel István-Mátyás László-Székely István (1988.): Production and Inventory Decisions of Firms in Centrally Planned Economies. *MKKE Working Paper*, 1988/1.

Ábel István-Székely István (1987 a): The Role of Inventories in Adjustment. IIASA-ISIR Workshop on New Logistics Technologies, Bük, 1987.

Ábel István–Székely István (1987 b): Cross Country Comparison of Production and Inventory Decisions. IIASA–ISIR Workshop on New Logistics Technologies, Bük, 1987.

Ábel István–Székely István (1988.): Price Regulation and Inventory Behavior of Companies Under Central Planning. in: A.Chikán–M.C.Lovell (eds.): *The Economics of Inventory Management*, Elsevier, Amsterdam, 1988.

Ábel István–Timo Pirttilä (1989.): Input and Output Inventory Interactions, A comparative Study of the Finnish and Hungarian Manufacturing Industry Lappeenranta University of Technology, RR 11, pp. 34.